

вселив віру в Бога:

Надію в серце привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю
І Бога Богом назову [6, с. 221].

Наукова проблема «Шевченко і Лермонтов» має безпосередній вихід на подальше вивчення в межах поглибленого вивчення російської шевченкіани. Ще не вичерпані питання усебічних зв'язків українського поета з російською культурою, літературою, театральним мистецтвом; впливу російської культури на його творчість, світогляд і політичні переконання, а також ставлення російських митців до його творчості. Особливий інтерес, на наш погляд, мають перспективи вивчення ідейних акцентів у перекладах Шевченка російською мовою і дореволюційного, й радянського/пострадянського періоду із врахуванням сучасних методологій декодування тоталітарних кліше.

Список використаних джерел

1. Геллер М. Я. Последняя надежда // Шаламовский сборник [Сост. В. В. Есипов]. – Вологда: ПФ «Полиграфист», 1994. – Вып. 1. – С. 216-223.
2. Лермонтовская энциклопедия / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом) [Гл. ред. Мануйлов В. А.; редкол.: Андроников И. Л., Базанов В. Г., Бушмин А. С., Вацуро В. Э. и др.] – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 746 с.
3. М. Ю. Лермонтов в жизни и творчестве Тараса Шевченко и Ивана Франко // Институт славяноведения РАН. Lermontov-200-let [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/lermontov200let/>.
4. Украина-Россия. Два гения. Выставка старинных гравюр к 200-летию со дня рождения М. Ю. Лермонтова и Т. Г. Шевченко (Российский центр науки и культуры в Киеве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://novostiua.net/photo/51778-vystavka-starinnyh-gravyur-ukraina-rossiya-dva-geniya.html>.
5. Шевченко і Лермонтов: два генії однієї епохи // Українці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrros.info/news/index.php?ELEMENT_ID=4197.
6. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 2. – 784 с.
7. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – 496 с.
8. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6. – 632 с.
9. Шевченковская энциклопедия. Научная электронная библиотека Оренбургского государственного университета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://artlib.osu.ru/site/index.php?option=com_content&task=view&id=14&Itemid=148.

С. В. Щетиніна

МЕНТАЛЬНІ ЗАСАДИ МОВНО-ОБРАЗНОЇ МОДЕЛІ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Питання мовотворчості Тараса Шевченка дискутуються науковцями упродовж тривалого часу. Сьогодні можна беззастережно стверджувати, що на цих теренах здійснено чималий поступ. У кожному випадку вони пов'язані зі студіюванням художньої мови поета. Її науково-лінгвістичне вивчення має

свою історію, відчутні набутки й водночас чітко окреслені перспективи.

До «художньої» мови традиційно підходять як до «поетичної лексики» на рівні слова й відносять до неї стилістично марковані слова [12, с. 222]. Під багатством мови письменника зазвичай розуміють лексичний склад і повноту використання ним різних пластів та образотворчих потенцій слова. І коли йдеться про перетворення елементів загальноживаної мови в художній текст, тобто їх актуалізацію, то поетична мова Т. Шевченка надзвичайно багата максимальним використанням мовних ресурсів, у тім числі різноманітних елементів емоційно-естетичної оцінки зображеного (й вираженого). Вона характеризується вельми широкою семантикою слова, його підвищеною сугестивністю, що передбачає, за твердженням О. Веселовського, «ефект підказування, збагачення новою інтенсивністю відомих слів та образів» [1, с. 58].

Відомо, що ще О. Потебня наділяв «слово-образ» якостями важливої одиниці стилю письменника. Саме словесно-художній образ у літературному творі Т. Шевченка являє собою типодиференційний мовно-естетичний компонент. Сміслова ємність слів, їх багатоплановість у його поезії реалізується насамперед через оригінальні й незужиті метафори, що становлять «кровоносну систему» (М. Коцюбинська) авторського тексту. поета. Естетичні функції лексичного потенціалу його художньої мови виявляються найповніше у зв'язку із семами інших слів, оприявнюючи різноманітні образні асоціації. Саме вони визначають динамізм художнього образу, розширення «сміслові структури», за В. Виноградовим, «невловну, заховану суть» слова [2], що зумовлює відкритість для множинних інтерпретацій. Метафора поета є будівельним матеріалом суцільної мистецької фікції уявного світу, в якому речі сплітаються в нові функціональні комплекси, переважно несподівані й оригінальні, що потверджують настанову автора уникати шаблонних чи одноманітних синтаксичних схем та образних висловлювань. Спектр проблем мовотворчості Т. Шевченка, пов'язаних зі специфікою його асоціативного мислення, відтак оригінальність метафоричних структур в індивідуальній мовно-образній моделі, порушила свого часу М. Коцюбинська («Етюди про поезику Шевченка»). За її переконанням, в поезії «метафоричний світ небувало збагачується, все більше зливається із самим поняттям поезії» [5, с. 135].

Сьогодні питання мовотворчості Т. Шевченка загалом і його «другої поетичної дійсності» зосібна потребують деяких уточнень та доповнень на основі нових тенденцій у лінгвістиці, у зв'язку з появою монографічних праць про образні форми мовомислення українських письменників (напр., «Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст.» Л. Кравець, «Поетичне слово Миколи Вінграновського» Л. Гливінської, «Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: Декодування Шевченкового вірша» А. Мойсієнка та ін.). Вони є свого роду теоретичною матрицею і для з'ясування та характеристики специфіки метафоричності Т. Шевченка. Метафори поета викликають вельми широкий спектр асоціацій – від понятійно-сміслових до культурно-символічних. Відтак, як слушно зауважує Р. Харчук, їх суто мовознавчий аналіз виключно як «тропу

класичної риторики без урахування його розщепленої референції до реального функціонування в різних естетичних й ідеологічних контекстах сприйматиметься сьогодні як анахронізм» [13, с. 28].

В українській лінгвістиці метафору донедавна досліджували зазвичай у лексико-семантичному, лінгво-стилістичному та граматичному аспектах (В. Ващенко, Л. Мацько, А. Мойсієнко, Л. Ставицька, О. Тищенко та ін.). В останнє десятиліття почали застосовувати «теорію концептуальної метафори для виявлення особливостей формування нових образів та специфіки їх функціонування в поезії (Л. Белехова), для встановлення мотиваційної основи метафоризаційних процесів (О. Селіванова) [6, с. 4]. Отже, метафора – це «далеко не простий перенос за подібністю чи аналогією, а складна багатофункціональна дискурсивна категорія» [10].

Специфічні особливості художнього мислення Т. Шевченка реалізувались у його художній мові головним чином через символічні концепти, котрі часто існують на рівні ядерних (архетипних) метафор. Тут слід вести мову насамперед про лінгвальну свідомість поета, ґрунтовану на ментальних засадах його світоглядно-естетичних пріоритетів, що продукують міфологемно мотивовані метафоричні структури.

Відома сучасна дослідниця С. Єрмоленко у статті «Неокраєне крило» мовотворчості Тараса Шевченка» підкреслює, що «увага до феномена Шевченкової мови від самого початку була мотивована суспільним резонансом, що його мала поезія Кобзаря як явище виразно національне, соціальне й художньо-естетичне. Єдність цих складників визначила особливий статус поетичної мови Шевченка в історії української культури» [3, с. 3]. У більшості випадків його міфологемно мотивовані метафори міцно пов'язані із самоідентифікацією художньої свідомості українського народу й виконують у структурі тексту концептуально-моделювальну функцію. Симптоматичною в цьому плані є поетична метафора Т. Шевченка «Нехай же вітер все розносить / На неокраєнім крилі» [14, с. 195] з вірша «Чигрине, Чигрине...», яка викликає низку асоціативних образів, пов'язаних із наскрізними мотивами мовотворчості Кобзаря – *Слова-Мови, Історичної пам'яті, Слави* тощо. Естетична потужність цієї, за влучним висловом Є. Маланюка, «намацальної метафори» надається до нового прочитання: вислів *неокраєне крило* через наявні семантичні компоненти «крилата думка», «безмежність людської уяви», «поетичний символ» проектується на зміст поняття *мова / мовотворчість Тараса Шевченка* [3]. Мова для поета усвідомлювалась як інстинкт збереження своєї національної ідентичності, збереження зв'язку з родом і народом: «І всі мови / Слав'янського люду – / Всі знаєте. А своєї / Дастьбі... Колись будем / І по-своєму глаголать...» [14, с. 289].

Дослідники мовотворчості поета одноставні в тому, що у прочитанні його метафор явно виокремлюються підставові цінності нації, простежується генетичний зв'язок із фольклорною традицією, насамперед, із народнопісенною символікою та міфологічними універсаліями, міцно закоріненими в народній свідомості, в менталітеті української нації. Для всієї поетичної системи митця,

як підкреслює М. Коцюбинська, характерні «конденсованість пісенної дії, запліднення фольклорного образу авторською ідеєю» [5, с. 96]. Ця якість його художнього мислення поширюється не лише на принципи метафоризації (уособлення, символізація, антропоморфізація), але й на зміст і форму самої метафори. За спостереженнями Ю. Івакіна, в поезії Т. Шевченка активно функціонують «поширені у фольклорі постійні символічні образи долі, лиха, сліз, серця, сироти, могили, вітру, червоної калини...» [4, с. 97]. Для цих і подібних символіко-метафоричних образів характерна, з одного боку, певна стабільність значення, символіки, а з другого – варіативність: у кожному новому творі такий образ-метафора відповідно трансформується. Яскравим прикладом може бути динаміка метафори в поезії Т. Шевченка з реципієнтною зоною *доля*. Якщо в ранній творчості він персоніфікує долю – її можна питати, зустріти, закопати, втопити, вона «за морем блукає», «ходить полем», «по тім боці плаче», то в однойменному вірші 1857 року *доля* – розгорнута індивідуальна метафора, ґрунтована на народносимволічній основі. Слід наголосити, що народнопісенна персоніфікована доля майже межує зі стертою метафорою, вона побудована за аналогією до «сонце сходить», «місяць пливе». Читач може відчувати образність персоніфікованої долі, бо значення її означників-предикатів не закріпилось у мові [7].

Семантика долі у Шевченковій поезії визначається головним чином лексемою *доля*, яка за підрахунками дослідників вжита в його українських текстах 192 рази. Метафоричний образ долі в художньому світі митця, маючи дуже багато від амбівалентних народних уявлень, перебуває поміж фаталістичним і волюнтаристським образом [9, с. 460]. Одухотворена доля в поетичному світі Т. Шевченка фігурує як персоніфіковане збірне поняття (одна над усіма людьми) і як антропоморфізована істота, персональна супутниця кожної людини. Кожній людській особі вділено свою антропоморфізовану долю, неподібну до інших, але вона може не дбати про свого підопічного, байдикувати, хтозна де блукати (і тоді доводиться її шукати): Наприклад: «В того доля ходить полем, / Колоски збирає; / А моя десь, ледащиця / За морем блукає..» [14, с. 19].

До метафор Т. Шевченка, що мають народносимволічну першооснову, належать метафори-субститути (метафори-порівняння), котрі формують індивідуальний «міф України» поета, відповідний історичній конкретиці. В подібних випадках у ролі основного суб'єкта метафоричного перенесення (доля, шлях, степ, земля, Дніпро) виступає Батьківщина, що в його художній аксіології посідає пріоритетне місце. Вона є «тремким ядром» Шевченкової лірики, виконує роль «гіпертеми» (Н. Чамата) – теми України, зокрема, її національної трагедії. Тут особлива роль належить метафорам, у яких додатково уведене слово створює ефект доповнюваності, нагнітання. А. Мойсієнко в монографії «Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: Декодування Шевченкового вірша» показує, як стерта (традиційна) метафора «літа пролітають» («Три літа»), що розгортається завдяки нанизуванню щоразу нових предикатів («забирають», «окрадають», «розбивають», «опустошили»,

«погасили», «висушили», «украли») й ускладнюються завдяки доповнюваності – «забирають все добро», «окрадають добрі думи», «розбивають серце наше» і т. д., перетворюється на виразно індивідуально розгорнуту» [8, с. 84].

Ключовою метафорою, що символізує національну трагедію в поезії Т. Шевченка, є образ могили та семантично споріднені образи труни й домовини, що визначають реципієнтні зони концептосфери *Україна*: «Начетверо розкопана / Розрита могила» [14, с. 194]; «Минулося – осталися / Могили на полі» [14, с. 61]; «Дніпро висихає, / Розсипаються могили [14, с. 194]; «Там могили з буйним вітром / В степу розмовляють» [14, с. 63]; «Стоїть в селі Суботові / На горі високій / Домовина України...» [14, с. 265]; «Церков-домовину / Нема кому полагодить!! / На тій Україні...» [14, с. 266]. Репрезентуючи історіософську концепцію поета, ці метафоричні структури виражають не тільки інтелектуально-раціональну й емоційно-чуттєву ментальність народу через символічні метафори («розрита могила», «великий льох»), субституційні метафори («Високі могили / – Твоя слава...»). Національну амнезію, «дрімливу Вкраїну» (Ю. Барабаш), її «моральну смерть» (С. Смаль-Стоцький) поет зображує з допомогою інтеракційних метафор типу «заснули думи», «все заснуло», «Чигирин «спить» і под. Зустрічаємо також традиційні метафори-субститути (перенесення відбувається з живого на неживе): «А то проспить собі небога» (воля України). Частотними в історіософських текстах поета є також метафори-імперативи: «Плач, Украйно / бездітна вдовице...» [14, с. 216].

Нерідко метафоричні структури Т. Шевченка розгортаються у цілісний текст, яким є, наприклад, послання «І мертвим, і живим...», допомагаючи навіювати читачеві те, про що «розповісти неможливо» (О. Потебня), тому виконують ключову роль у розумінні гармонії його художнього світу. Семантика метафор поета надзвичайно суб'єктивна, відтак невичерпна, тому її цілком сміливо можна вважати чимось надзвичайно вищим від художнього прийому. Невипадково М. Коцюбинська трактувала їх як «філософію, скоріше світовідчуття, поетичну концепцію світу, що сягає у глибини народного світогляду» [5, с. 111]. Загалом сенс метафор у загальній мовно-образній моделі поета, за словами Р. Харчук, полягає в русі від однозначності до полісемії («надзначення»). Адже його поетична метафора «була своєрідною відповіддю на «семантичний виклик» українській мові. Саме Шевченко збагатив українську свідомість цілим спектром метафор, завдяки яким відбувся стрибок до нових значень» [13, с. 26]. І особлива роль тут належить саме ментально умотивованим образним структурам, котрі визначають «каркас» художньої мови поета.

Список використаних джерел

1. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 648 с.
2. Виноградов В. В. О теории художественной речи: учебное пособие для филологических специальностей университетов и педагогических институтов. – М.: Высшая школа, 1971. – 240 с.

3. Єрмоленко С. Я. «Неокраєне крило» мовотворчості Тараса Шевченка // Слово і Час. – 2014. – № 11. – С. 3-17.
4. Івакін Ю. О. Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1980. – 502 с.
5. Коцюбинська М. Х. Мої обрії: В 2 т. – К.: Дух і літера, 2004. – Т. 1. – 336 с.
6. Кравець Л. М. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст.: монографія. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – 416 с.
7. Метафора як засіб відображення мовної картини світу в поезіях Т. Г. Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [Uhttp://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/38485](http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/38485).
8. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: Декодування Шевченкового вірша. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 200 с.
9. Нахлік Є. К. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Львів: Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – 568 с.
10. Пемпусь Т. С. Метафора: теоретико-літературний аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zavantag.com/docs/2053/index-37480-1.html>.
11. Русанівський В. М. У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наукова думка, 2002. – 239 с.
12. Ткаченко А. О. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства: підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. – 2-е вид., випр. і доповн. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.
13. Харчук Р. Б. Метафора Шевченка // Слово і Час. – 2006. – № 3. – С. 21-37.
14. Шевченко Т. Г. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1. – 351 с.